

УДК 811.161.1'243'37

orcid.org/0000-0002-2999-629X

**КАТЕГОРІЯ ЖИВОГО – НЕЖИВОГО
У НАВЧАННІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ**

Тростинська О.М., канд. філол. наук (Харків)

У статті аналізуються функціонування і способи вираження лексико-граматичної категорії живого – неживого в російській мові, розглядаються етапи вивчення означеної категорії на заняттях з російської мови в іноземній аудиторії, виділено групи конкретних іменників з точки зору їхнього відношення до названої категорії, проаналізовано іменники з коливаннями у значенні живого і неживого.

© Тростинська О.М., 2016

Ключові слова: іноземні студенти, лексико-граматична категорія, розряди істот і неістот, російська мова.

Тростинская О.Н. Категория одушевленности – неодушевленности в преподавании русского языка как иностранного. В статье анализируются функционирование и способы выражения лексико-грамматической категории одушевленности – неодушевленности в русском языке, рассматриваются этапы изучения данной категории на занятиях по русскому языку в иностранной аудитории, выделены группы конкретных существительных с точки зрения их отношения к рассматриваемой категории, проанализированы существительные с колеблющимся значением одушевленности – неодушевленности.

Ключевые слова: иностранные студенты, лексико-грамматическая категория, неодушевленность, одушевленность, русский язык.

Trostinskaya O.M. Category of «animateness – inanimateness» in teaching Russian as a foreign language. The functioning and ways of expression of lexico-grammatical category of «animateness – inanimateness» in the Russian language are investigated in the article. The stages of learning the category of «animacy – inanimacy» at Russian language classes in a foreign audience are considered, different groups of nouns are analysed from the point of view of their attitude towards the category under analysis with the aim of improving the process of teaching Russian to foreign students.

From the point of view of attitude to the category of «animacy – inanimacy» all concrete nouns of the Russian language are divided into the following ones: 1) those which belong to the category of animate objects, 2) those which belong to the category of inanimate objects, 3) nouns with the variable index of belonging to «animacy – inanimacy» according to the context, 4) nouns without any grammatical indexes of belonging to «animacy – inanimacy». The majority of difficulties foreign students have with the nouns, which have variable indexes of belonging to «animacy – inanimacy». Such «ambiguous» nouns are included into a group of words, that name biological objects: *амеба, бактерия, бацилла, вирион, вирус, зародыш, инфузория, микроб, микроорганизм, эмбрион*, etc. Some scientists point out the possible double use of similar words. However most researches define, that the marked nouns designating biological objects, native speakers mostly refer to the category of inanimateness. It confirms the conducted analysis of scientific texts on the biological subject matter. Foreign students' attention should be focused on the words, that name animate objects perceived as food (*кальмар, креветка, мидия, омар, устрица*, etc.), because in the Russian language they can be used as nouns that mean the names of inanimate objects, when we are talking about food, and as nouns that mean the names of animate objects, when the latter are examined as biological matters.

To sum up, it can be concluded that the category of «animateness – inanimateness» reflects the anthropocentricity of human thinking, but not the compliance of the world language picture to a scientific paradigm. That is why at Russian language classes, especially in the process of training a scientific style to the students of medical and biological specialities, it is necessary to pay special attention to learning nouns with variations in their meaning of «animacy – inanimacy». For educational and translation dictionaries of medical and biological terms for foreigners to mark not only grammatical categories of nouns but also their belonging to the category of «animacy – inanimacy». The article offers different kinds of tasks for fixing the appointed teaching material in the groups of students of medical and biological specialities.

Key words: animateness, foreign students, inanimateness, lexical-grammatical category, Russian language.

Категорія живого – неживого (в російській мові “одушевленности – неодушевленности”) – це лексико-граматична категорія, що відносить предмет, що називається, до розряду живих істот (*человек, девушка животное*) або до розряду неживих предметів, явищ природи, дій, станів тощо (*стол, дождь, работа*).

У сучасних лінгвістичних розвідках аналізувалися різні аспекти категорії живого – неживого. Про класифікуючу природу цієї категорії писали А.В. Бондарко та І.Г. Милославський. А.А. Залізник описав взаємозв'язок категорії живого – неживого з категорією роду. Походження категорії живого – неживого в російській мові досліджували Ю.С. Степанов і Г.А. Хабургаєв. Відображення категорії живого – неживого в різних мовах розглядали Л. Єльсмлєв, Н.С. Коваленко, А. П. Кочеваткова та інші дослідники. Водночас методичні питання, пов'язані з особливостями вивчення даної категорії в іноземній аудиторії, не стали об'єктом широкого наукового вивчення, що і визначає **актуальність** пропонованого дослідження.

Мета статті – дослідити функціонування і способи вираження лексико-граматичної категорії живого – неживого в російській мові, розглянути етапи вивчення категорії живого – неживого на заняттях з російської мови в іноземній аудиторії і проаналізувати різні групи іменників з точки зору їхнього відношення до названої категорії з метою оптимізації навчання російської мови іноземних студентів.

Виклад основного матеріалу. Значення живого – неживого виражається на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях мови.

На лексичному рівні іменники, що належать до розряду істот або неістот, поділяються на слова, що вживаються в прямому значенні, і слова, що вживаються метафорично. У першій групі виділяють „абсолютно живі” – іменники, об’єднані спільним семантичним компонентом „жива істота”, до яких належать назви людей, тварин, птахів, риб, комах (*человек, собака, волк, орел, карп, таракан* и т.д.), та „абсолютно неживі” – субстантиви, що об’єднані спільним семантичним компонентом „неживий предмет”, до яких у російській мові належать і рослини [2]. Слід зауважити, що категорія живого – неживого притаманна лише конкретним іменникам, оскільки до інших лексико-граматичних розрядів іменників не входять назви живих об’єктів, а отже такі слова не містять цієї опозиції. До групи слів, що вживаються метафорично, входять назви богів та міфічних істот (*Зевс, русалка, водяний, дракон* тощо), такі іменники здебільшого відносяться до розряду істот, та іменники, вжиті у переносному значенні.

Більшість слів російської мови, що належать до розряду істот, є іменниками чоловічого і жіночого роду. Зі слів середнього роду до цього розряду належать іменники, що утворилися морфолого-синтаксичним способом словотворення із прикметників та дієприкметників (наприклад, *животное, млекопитающее*), деякі слова із суфіксом *-иц-* (*чудище, чудовище*), слова *дитя, существо* (у значенні „живий організм”), *лицо* (у значенні „людина”). Дослідники виділяють специфічні афікси, що слугують для утворення іменників чоловічого і жіночого роду на позначення істот. Наприклад, за допомогою суфікса *-ист-* утворюються біля 500 іменників чоловічого роду (*активист, болгарист, тракторист*) [6]. Продуктивними для утворення іменників чоловічого роду на позначення істот є також афікси *-лог* (*біолог, геолог*), *-ач* (*ткач, трубач*), *-ец* (*творец, певец*), *-тель* (*строитель, преподаватель*), проте з останнім пов’язані численні випадки омонімії (наприклад, *заместитель* – це і людина, що працює заступником якогось начальника, і хімічний термін). У іменників жіночого роду на позначення істот виділяють специфічні словотворчі суфікси *-иц-, -ниц-, -к-* (*сотрудница, машинистка*).

Грамматичним показником категорії живого в російській мові є співпадіння форм знахідного і родового відмінків у множині й однині в іменників чоловічого роду (*вижу декана, друзей*) крім іменників

чоловічого роду із закінченням *-а/-я* (*папа, дядя*) і лише у множині в усіх іменників жіночого роду (*вижу студенток, жєницин*) і деяких іменників середнього роду, що позначають живих істот (*вижу животных, живых существ*). Іменники, що означають неістот, мають однакові форми знахідного і називного відмінків у множині (*вижу дома, улицы, поля*) та у формах чоловічого і середнього роду однини (*вижу магазин, общежитие*).

На синтаксичному рівні значення живого/неживого виражається через узгодження іменників з прикметниками, діеприкметниками, займенниками та числівниками. „... у прикметників ця категорія вказує на належність ознаки живій істоті або неживому предмету (явищу) та виражається у співпадінні форми знахідного відмінка однини чоловічого роду, а також знахідного відмінка множини з відповідними формами родового або називного відмінка залежно від того, який іменник – живий чи неживий” (переклад наш – Т.О.) [8: 282]. Наприклад, *вижу нового студента, но новый дом*. Особливого значення набуває синтаксичне вираження категорії живого – неживого для незмінних іменників, які не мають формально-граматичних засобів вираження означеної категорії (наприклад, *В зоопарке мы видели молодого шимпанзе*).

З лексичним рівнем вираження категорії живого – неживого іноземні студенти стикаються вже на перших заняттях з вивчення російської мови, відповідаючи на питання *Кто это?* і *Что это?* Проте на цьому етапі в них не виникає труднощів, оскільки вони мають досить обмежений словниковий запас, у межах якого можуть чітко визначити, чи є предмет, позначений вивченим іменником, носієм живої або неживої ознаки.

Розширення знань про категорію живого – неживого відбувається під час вивчення іноземцями граматичної системи російської мови, а саме відмінювання іменників знахідного відмінка. Окремо слід зауважити вплив цієї категорії на вживання сполучного слова *который* у складнопідрядних означальних реченнях, оскільки вибір форми відмінка сполучних слів визначає належність суб'єкта до істот або неістот (*Студенты, которых вызвал декан, учатся на 3 курсе. – Рефераты, которые проверил декан, написаны студентами 3 курса*).

Найбільше питань в іноземних студентів викликають іменники зі змінними показниками належності до істот чи неістот, з якими

студенти-нефілологи стикаються під час вивчення наукового стилю мовлення. Усі коливання між граматичним значенням живого й неживого пояснюються неоднозначністю в оцінці предмета як живого або неживого. Свого часу В.В. Виноградов навіть відзначав „міфологічність” термінів „одушевленность – неодушевленность”, оскільки такі іменники, як наприклад, *растение, бактерия, кукла, народ* демонструють невідповідність об’єктивного статусу предмета його осмисленню в мові [3: 83]. До таких „неоднозначних” іменників належить група слів, що називають біологічні об’єкти: *амеба, бактерия, бацилла, вирион, вирус, зародыш, инфузория, микроб, микроорганизм, эмбрион* тощо. З точки зору лінгвістів, коливання у значенні цих іменників відбувається через те, що належність цих організмів до тварин або рослин неочевидна. На нашу думку, така ситуація має також історичні причини. В російській мові категорія живого – неживого склалася у кінці XVII століття. Очевидно, що більшість названих іменників увійшла до словника російської мови значно пізніше. Деякі науковці відзначають можливе подвійне вживання подібних слів, наприклад, іменник *паразит* належить до розряду живих істот, якщо вживається відносно до людей та тварин, і до розряду неживих істот, якщо відноситься до рослин (*уничтожить любых паразитов, уничтожить сорняки и паразиты на грядках*) [6]. Проте більшість досліджень засвідчує, що означені іменники на позначання біологічних об’єктів носії мови відносять здебільшого до розряду неістот. Це підтверджує й аналіз наукових текстів біологічної тематики: *К. Линней объединил все микроорганизмы в одну группу под названием «хаос». Кон на основе сходства внешней формы, роста и размножения отнес вирионы в группу низших растений. Пастер обнаружил палочковидные бактерии в организме погибших от сибирской язвы животных и доказал, что они являются возбудителями этой болезни. Получит фиксированный вирус бешенства Пастеру удалось путем многократного повторного пассирования вируса больной собаки. Изучая зародыш, необходимо помнить, что у разных групп животных из эктодермы, мезодермы и энтодермы развиваются различные органы* [1].

Слід звернути увагу іноземних студентів на слова, що називають істот, які сприймаються як їжа (*кальмар, креветка, мидия, омар,*

устрица тощо), оскільки у російській мові вони можуть уживатися як іменники, що означають назви неістот, коли мова йде саме про їжу, і як іменники, що означають назви істот, коли розглядаються як біологічні об'єкти (*На обед приготовили кальмары. Рыбаки часто встречали гигантских кальмаров в северных морях*).

Назви неживих предметів, що імітують живих істот (*кукла, робот, сфинкс, киборг*) також можуть уживатися як іменники, що означають і назви істот, і назви неістот [5].

Іменники, що позначають сукупність живих об'єктів, людей або тварин (*народ, молодежь, толпа, стая, табун* тощо) належать до розряду неістот, хоча мають у своїй семантиці значення множинності істот живих.

Ми пропонуємо такі види завдань для закріплення означеного матеріалу в групах студентів медико-біологічного профілю навчання.

Задание 1. Прочитайте предложения. Определите падеж выделенных слов и объясните его употребление.

1. Вирусы бактерий называют бактериофагами или просто фагами.
2. Бактериофагов открыл Н.Ф. Гамалея в 1898 году.
3. Наблюдать бактерии стало возможным после создания совершенной микроскопической техники.

Задание 2. Поставьте данные в скобках слова, обозначающие биологические объекты, в правильной форме. Объясните свой выбор.

1. Биология изучает ... (*живые организмы*), которые населяют Землю.
2. Ботаники исследуют ... (*растения*), зоологи исследуют ... (*животные*).
3. Микробиология разделяет ... (*все микроорганизмы*) на ... (*бактерии*), ... (*вирусы*) и ... (*простейшие*).

Задание 3. Соедините глаголы, данные слева, с существительными, данными справа, и составьте с ними предложения. Следите за формой выбранных существительных.

Изучать

Вирусы табака

Исследовать

Устрицы

Готовить	Бактерии
Уничтожать	Низшие животные
Наблюдать	Патогенные микроорганизмы
Открыть	Амебы тощо.

Висновки. Отже, з точки зору відношення до категорії живого – неживого всі конкретні іменники російської мови поділяються на: 1) ті, що належать до розряду істот, 2) ті, що належать до розряду неістот, 3) іменники зі змінним показником належності до істоти чи неістоти, значення яких виявляється у контексті, 4) іменники, що не мають граматичних показників належності до істоти чи неістоти. Іменники, що належать до розряду істот і неістот, означають не стільки живі і неживі предмети, скільки предмети, що осмислюються як живі або неживі. Між членами опозиції “живий – неживий” існує низка проміжних утворень, які поєднують ознаки живого і неживого, що зумовлено “асоціативними механізмами мислення та іншими особливостями мисленнєвої діяльності людини” [7]. Таким чином, категорія живого – неживого відображає антропоцентричність людського мислення, а не відповідність мовної картини світу науковій парадигмі. Тому на заняттях з російської мови, особливо під час навчання наукового стилю мовлення студентів медико-біологічного профілю, необхідно приділяти особливу увагу вивченню іменників із коливаннями у значенні живого – неживого, а в навчальних та перекладних словниках медико-біологічних термінів для іноземців позначати не лише граматичні категорії іменників, а й їхню належність до розрядів істот та неістот.

Деякі автори вважають, що категорія живого – неживого представлена в російській мові значно ширше. Інші частини мови також мають семантичні ознаки належності до істот або неістот, що не виражені експліцитно, проте є важливими для розуміння прихованого в лексемі смислу і проявляються у сполучуваності з іншими словами у реченні. Наприклад, дієслова думки, почуття, мови означають процеси, характерні для людині або високоорганізованих тварин (*говорить, думать, молчат, боятся, смеяться* тощо). Семантика живого притаманна також деяким (понад 200) прикметникам з суфіксами *-ив-, -чив-, -лив-* (*трудолюбивый, доверчивый, молчаливый*), мотивованим або дієсловами, або іменниками, що називають та характеризують людину; збірним

числівникам (*двое, трое, четверо*) та утвореним від них іменникам (*двойня, тройня, троїца, одиночка*); деяким прислівникам (*вдвоем, втроем, пристально, всерьез* та інші), що характеризують дії людини [4].

Вивчення цих мовних явищ з метою підвищення якості навчання іноземців російської мови та створення методичних матеріалів для використання в навчанні іноземних студентів може становити **перспективи подальших науково-методичних досліджень** лексико-граматичної категорії живого – неживого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакулина Н.А. Микробиология / Н.А. Бакулина, Э.Л. Краева. – М. : Медицина, 1980. – 448 с.
2. Боровик В.В. Категория одушевленности/неодушевленности и некоторые аспекты ее усвоения иностранными студентами / В.В. Боровик // Вестник Иркутского гос. лингв.ун-та. – 2010. – № 4 (12). – С. 71–77.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. – М. : Рус. яз., 2001. – 720 с.
4. Глинка Е.В. Категория одушевленности: грамматическое представление и скрытое выражение / Е.В. Глинка // Языковые категории и единицы: синтагматический аспект : Материалы X Междунар. науч. конф. (Владимир, 29 сентября – 1 октября 2015 года). – Владимир : Транзит-ИКС, 2015. – С. 107–111.
5. Еськова Н.А. Краткий словарь трудностей русского языка / Н.А. Еськова. – М. : Астрель, АСТ, 2005. – 605 с.
6. Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка / А.А. Зализняк. – М. : Рус. яз., 1980. – 880 с.
7. Нарушевич А. Несколько вопросов о категории одушевленности – неодушевленности / А. Нарушевич // Русский язык. – 2002. – № 41. – С. 12–17.
8. Русский язык: Энциклопедия / [под. ред. Ю.Н. Караулов]. – М. : Дрофа, 1997. – 721 с.